

שיעור כה

"וכאן הבן שואל" וקושיות "מה נשתנה"

(פסחים קטז ע"א)

- א. שינויים מתמיהים ושאלות הבנים
- ב. בן שאינו יודע לשאול - את פתח לו תחילה
- ג. "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?" תוכן הקושיות ומשמעותן
- ד. תשובות לבן ששאל בעקבות השינויים והתמיהות
- ה. מצוות "והגדת לבנך" כשהילדים מוכנים ויודעים והם השואלים את קושיות "מה נשתנה"
- ו. רמב"ם: "נוסח ההגדה שנהגו בה ישראל בזמן הגלות כך הוא"

מצוות סיפור יציאת מצרים מתקיימת באמצעות דו־שיח, שאלות ותשובות, בין האבות והבנים. במשנה ובגמרא יש הדרכה לעשות מעשים מתמיהים בערב החג ובתחילת ליל הסדר כדי לעורר עניין אצל הבנים. יש שהבנים שואלים על פשר השינויים שבליילה זה, ויש השואלים שאלות מעמיקות יותר על התוכן של הלילה - "מה העבודה הזאת לכם", ויש קושיות שבהן מדייקים ומחדדים יותר במה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות שבמשך השנה.

א. שינויים מתמיהים ושאלות הבנים

"וכאן הבן שואל", "וכן הבן שואל"

במשנה (קטז ע"א) נאמר: "מזגו לו כוס שני, וכאן הבן שואל אביו". במזיגת הכוס השנייה מקיימים חלק נוסף במצוות ארבע כוסות, אך מזיגתה בסמיכות לשתיית הכוס הראשונה מעוררת תמיהה ואשר על כן נאמר במשנה: "וכאן הבן שואל אביו". מה מצופה שהבן ישאל? רש"י והרשב"ם: "כאן במזיגת כוס שני הבן שואל את אביו אם הוא חכם, מה נשתנה עכשיו שמוזגים כוס שני קודם אכילה". הרשב"ם מפרש פירוש נוסף: "ורבינו קבל מרבו ר' יעקב בן יקר וכן הבן שואל, כמו "כן בנות צלפחד דוברות" (במדבר כז, ז), כלומר דין הוא שיהא הבן שואל במזיגת כוס שני מה נשתנה".

לפי הפירוש הראשון, מדובר על שאלה ספונטנית שהבן שואל, אם הוא חכם להבחין בכך, מה פשר מזיגת הכוס השנייה. בכל שבת וחג מקדשים על כוס אחת,

כה. "וכאן הבן שואל" וקושיות "מה נשתנה"

ואילו כאן מוזגים כוס נוספת. כידוע, מלבד כוס זו יש עוד שתי כוסות ובסך הכול ארבע כוסות - הוא שואל כעת על הכוס השנייה שהוא רואה שמוזגים, כי עדיין לא ידוע לו דבר על ריבוי הכוסות בלילה זה.

לפי הפירוש השני הגרסה היא: "וכן הבן שואל". אין הכוונה לנקודת זמן, אלא אמירה שמתאים כעת שבן ערני ישאל לפשר מזיגת הכוס השנייה. כך פירש בפסקי רי"ד (קטז ע"א):

"וכן הבן שואל" מפני שרואה שינוי שבכל לילי ימים טובים אנו מקדשין ואחר כך בוצעין ואוכלין, וכאן אחר שקידשנו טיבלנו בירק, ואין זה שינוי כל כך, שיש בני אדם שמטבלין בירק קודם סעודה כדי לפתח את בני מעיו, ואחר טיבול הירק אוכלין, וכאן מוזגין כוס שינוי קודם שיבצע על המצה, מפני זה הוא שואל כאן מה זה שטובלין בירק כדי לוכל ואין אנו אוכלין אלא עוד מוזגין כוס שני?

להלן נראה שיש לעשות פעולות נוספות שנועדו להתמיה את הילדים, כמו חלוקת קליות ואגוזים, טיבול ראשון לפני הסעודה העיקרית ועקירת השולחן. פעולות אלו אינן פעולות מהותיות הקשורות לאופי ליל הסדר, אלא עושים אותן על מנת לגרות וליצור עניין. לעומתן, פעולה זו של מזיגת הכוס השנייה היא מילוי אחר תקנת חכמים לשתות ארבע כוסות בלילה זה. היא באמת לא נועדה לגרות וליצור עניין, אך בכל זאת גם בנקודה זו ניתן לעורר את הילדים.

להלן מספר דוגמאות לפעולות שהיו עושים על מנת לעורר את הילדים הקטנים, עוד לפני החג ובתחילת ליל הסדר.

חלוקת קליות ואגוזים, חוטפין מצות, עת לעמוד בבית המדרש
בגמרא (קח ע"ב - קט ע"א) נאמר:

תנו רבנן: הכל חייבין בארבעה כוסות הללו, אחד אנשים ואחד נשים, ואחד תינוקות. אמר רבי יהודה: וכי מה תועלת יש לתינוקות ביין? אלא, מחלקין להן קליות ואגוזין בערב פסח, כדי שלא ישנו, וישאלו. אמרו עליו על רבי עקיבא [טרפון] שהיה מחלק קליות ואגוזין לתינוקות בערב פסח כדי שלא ישנו וישאלו. תניא, רבי אליעזר אומר: חוטפין מצות בלילי פסחים, בשביל תינוקות שלא ישנו.

תניא, אמרו עליו על רבי עקיבא: מימיו לא אמר הגיע עת לעמוד בבית המדרש חוץ מערבי פסחים וערב יום הכפורים. בערב פסח - בשביל תינוקות, כדי שלא ישנו. וערב יום הכיפורים - כדי שיאכילו את בניהם.

חלוקת קליות ואגוזים - מדובר על חלוקת ממתקים לפני האוכל על מנת לעורר את הילדים הקטנים על ידי המשחק בהם או אכילתם.¹

חטיפת המצה - מקור דברי ר' אליעזר בתוספתא (י, ט). יש המפרשים שמגביהים את הקערה כדי שהתינוקות ישאלו. יש שמסבירים שממהרים לאכול כדי שהתינוקות לא יירדמו ויספיקו לספר להם את סיפור יציאת מצרים, ויש המפרשים שאין אוכלים כלל, כדי שהרעב יציק והדבר יגרום לכך שהתינוקות לא יישנו. המטרה היא לגרום לתינוקות להישאר ערניים. חטיפת המצות - סילוקה לגמרי או אכילתה המהירה או הגבהת הקערה - נועדה ליצור את התשתית שיקשיבו לסיפור, אך היא לא נועדה ליצור התעניינות מיוחדת מדוע "חוטפים" את המצות. זה פתרון מעשי כיצד לגרום לכך שהתינוקות לא יישנו ויהיו ערניים וישאלו את השאלות הנדרשות בליל הסדר.² לעזוב את בית המדרש - לעולם אין מפסיקים ללמוד תורה בבית המדרש, למעט ערב פסח, כדי שיישנו ביום ויהיו ערניים בלילה (וכן בערב יום כיפור - כדי לאכול לפני הצום).

השאלות המצופות בעקבות חלוקת הקליות והאגוזים או בעקבות חטיפת המצות אינן השאלות המנוסחות במשנה "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות". גם בן גדול איננו אמור לדעת דבר על התכנים המופיעים בנוסח המשנה בקושיות "מה נשתנה", ובוודאי לא בן קטן, תינוק. השאלה שילד קטן ישאל עם חלוקת הקליות והאגוזים, היא תמיהה על עצם חלוקתם לפני הסעודה. ידוע לכל ילד שממתקים ומשחקים ניתנים לאחר הסעודה לא לפנייה. באופן מיוחד בלילה זה אין מחלקים קליות ואגוזים

1 קליות ואגוזים מופיעים פעמים רבות כדבר אהוב וחביב על תינוקות וילדים קטנים. ראה: מכילתא דרשב"י יב, לט; משנה בבא מציעא ד, יב; כתובות טו ע"ב, ורש"י ד"ה אף חילוק קליות; כתובות נ ע"ב; שמות רבה ג, ד, ועוד.

2 ראה רש"י ורשב"ם שם. ייתכן שכאן המקור למנהג הנפוץ שהקטנים "גונבים" את האפיקומן, וזה מה שמחזיק אותם ערניים. ראה שו"ע או"ח סימן תעב, בחק יעקב ס"ק ב; הרב יקותיאל כהן, הגדת הגאונים והרמב"ם, עמ' מו, ציין שאין נוהגים בכך בחסידות בעלז, וכן אינו במנהגי תימן וחלק מהספרדים. ראה עוד: הרב חיים דוד הלוי, שו"ת עשה לך רב, חלק ו ס' לה, ושם חלק ח ס' לז, בשם הרב חיים סולובייצ'יק מבריסק שאצלו לא נהגו לגנוב אפיקומן, מאחר שדינו כקרוב מדרבנן, וצריך שמירה בקדשים, וקטן לאו בר שמירה הוא. ראה עוד: הרב יוסף דב סולובייצ'יק, זמן חירותנו, עמ' 88-89, על מנהג הרב חיים סולובייצ'יק מבריסק בנוגע לאפיקומן.

בסוף הסעודה (תוספתא י, יא; קיט ע"ב): "אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן כגון אגוזין תמרים וקליות".

חלוקת קליות ואגוזים לילדים בליל פסח מוזכרת גם בירושלמי (י, א):

תני: צריך הוא אדם לשמח את אשתו ואת בניו ברגל. במה משמח? ביין. רבי יודה אומר: נשים בראוי להן, וקטנים בראוי להם. נשים בראוי להן, כגון מסנים וצוצלין. וקטנים בראוי להן כגון אגוזין ולוזין. אמרין הוה רבי טרפון עביר כן.

בריינתא זו בירושלמי לא נאמרה בהקשר של פסח, אלא כהדרכה לכל הרגלים. היא מופיעה גם בבבלי (קט ע"א), אם כי שם לא נאמר כיצד יש לשמח קטנים. דברי ר' יהודה שם על חלוקת אגוזים וקליות לקטנים מוסבים בבבלי בהקשר לליל הסדר בלבד, כדי שישאלו, בו בזמן שבירושלמי זו הנהגה בכל רגל. כך גם בנוגע לחטיפת המצה. בדרך כלל דואגים שילדים יסיימו את ארוחתם, ואילו כאן לא מאפשרים להם לסיים, או שמזרזים אותם לסיים ואין מאפשרים להם לאכול בנחת.

טיבול ראשון

לאחר שתיית הכוס הראשונה נאמר במשנה (קיד ע"א): "הביאו לפניו, מטבל בחזרת עד שמגיע לפרפרת הפת". בגמרא (קיד ע"ב) נאמר: "תרי טיבולי למה לי? כי היכא דליהוי היכירא לתינוקות". מנהגם בעבר היה לטבל את מאכליהם בשעת הסעודה. אלא שבליל הסדר לאחר הקידוש על הכוס הראשונה מביאים לשולחן ירק, מטבלים אותו ואוכלים. אחר כך כשיאכלו את המרור יטבלו שוב. השאלה המצופה מהילדים היא מה הסיבה שמטבלים ירק מיד לאחר הקידוש. התמיהה על הטיבול נזכרת אחר כך בשאלות המנוסחות של "מה נשתנה" (קטז ע"א): "שבכל הלילות אין אנו מטבילין אפילו פעם אחת והלילה הזה שתי פעמים?".

עקירת שולחן

לאחר הטיבול הראשון, ולאחר מזיגת הכוס השנייה ולפני שמתחילים לקרוא את ההגדה, עוקרים את השולחן מלפני עורך הסדר. בגמרא (קטו ע"ב) נאמר:

אמר רב שימי בר אשי: מצה לפני כל אחד ואחד, מרור לפני כל אחד ואחד, וחרוסת לפני כל אחד ואחד, ואין עוקרין את השולחן אלא לפני מי שאומר הגדה.

רב הונא אומר: כולהו נמי לפני מי שאומר הגדה. והלכתא כרב הונא.

למה עוקרין את השולחן? אמרי דבי רבי ינאי: כדי שיכירו תינוקות וישאלו. אבבי הוה יתיב קמיה דרבה, חזא דקא מדלי תכא מקמיה. אמר להו: עדיין לא קא אכלינן, אתו קא מעקרי תכא מיקמן? אמר ליה רבה: פטרתן מלומר מה נשתנה.

מנהג עקירת השולחן מלפני עורך הסדר - מי שאומר את ההגדה, נועד אף הוא להתמיה את התינוקות. מניחים את מאכלי החג על השולחן, ולפתע לוקחים את המאכלים הללו מלפני עורך הסדר. גם כאן, ילד קטן, חכם ופיקח יתעורר לשאול על כך.³

נראה שהסיפור על אבבי ורבה היה כשאבבי היה קטן. אבבי היה יתום, ורבה דודו גידל אותו בביתו (גיטין לד ע"ב רש"י ד"ה והלכתא). על תמיהת אבבי מדוע עוקרים את השולחן, הרי עוד לא אכלנו? השיב רבה: "פטרתן מלומר מה נשתנה". שני הסברים לדברי רבה:

האחד, תגובתו של אבבי על עקירת השולחן הוכיחה שהוא הבין שלילה זה מיוחד, והיא תגובה מספיקה ואין צורך לעשות שינויים נוספים בלילה זה. "פטרתן מלומר מה נשתנה" - אין הכוונה לשאלות המנוסחות של המשנה; כאמור, בשלב זה הבן לא מכיר את נושאי השאלות. הכוונה היא לשאלות "מה נשתנה" הספונטניות שבאות בעקבות השינויים והגירויים המיוחדים שבלילה זה: מה נשתנה לילה זה שמחלקים קליות ואגוזים לפני הסעודה, בו בזמן שבשאר הלילות רק בסוף הסעודה? מה נשתנה לילה זה שמטבלים ירק זמן רב לפני הסעודה העיקרית? ומה נשתנה לילה זה שעוקרים את השולחן מלפני מי שאומר את ההגדה?

השני, המילים "פטרתן מלומר מה נשתנה" מתייחסות לשאלות המנוסחות במשנה (קטז ע"א). על פי המשנה, את השאלות הללו שואל האב, עורך הסדר. מטרתן לחדד ולדייק את המיוחד בלילה זה. אם הילד הראה שהוא מבין שלילה זה שונה ואחר, ואין מדובר על סעודת שבת או חג כמקובל, הרי שאין צורך להציב בפניו את השאלות המנוסחות כפי שהן מופיעות במשנה.

יש אפוא שתי משמעויות למושג "מה נשתנה":

3 ראשונים רבים מעירים על כך שנוהג זה היה בימיהם, כשלפני כל אחד מהמסובים היה שולחן קטן, "אבל שלנו שהן גדולים איכא טורח גדול בעקירתו, נהגו לסלק הקערה לצד אחד" (רשב"ם ד"ה ואין; תוס' ד"ה למה, ועוד). הריטב"א (הלכות סדר ההגדה, עמ' י-יא) כתב: "ומנהג רבינו הגדול הרמב"ן ז"ל כי כשהיו התינוקות בבית, אחר שעשה סדר זה ומסלקין את הקערה, היה אומר לשמש הב ונברך כי הרבה אכלנו, כדי שיראו התינוקות וישאלו".

כה. "וכאן הבן שואל" וקושיות "מה נשתנה"

א. "מה נשתנה" - שאלות ספונטניות, חיצוניות, שהבנים שואלים בעקבות פעולות חריגות שנעשות לפניהם.

ב. "מה נשתנה" - השאלות המנוסחות במשנה שאותן שואל האב את בניו לאחר שהם גילו התעניינות במתרחש לפניהם, והשאלות המנוסחות מכוונות וממקדות אותם בשינויים המהותיים והייחודיים במצוות ובהנהגות שיש בלילה זה.

המכנה המשותף של הדוגמאות שהובאו עד כאן - חלוקת קליות ואגוזים, טיבול ראשון ועקירת השולחן - הוא שנעשו פעולות חיצוניות בפני הבנים, מתוך הנחה שהן יגרו אותם וימשכו את ליבם ואוזניהם להקשיב לסיפור יציאת מצרים במלואו.

עבד שמודה לאדונו על חירותו

בגמרא (קטז ע"א) נאמר:

אמר ליה רב נחמן לדרו עבדיה: עבדא דמפיק ליה מריה לחירות ויהיב ליה כספא ודהבא, מאי בעי למימר ליה? אמר ליה: בעי לאודויי ולשבוחי. אמר ליה: פטרתן מלומר מה נשתנה.⁴ פתח ואמר "עבדים היינו" (דברים ו, כא).⁵

לעיל, בנוגע לעקירת השולחן אביי הוא ששאל מיוזמתו על כך, ורבה השיב: "פטרתן מלומר מה נשתנה". במקרה שלפנינו האדון הוא ששאל את עבדו, מה צריכה להיות התייחסותו של עבד לאדונו ששחררו ונתן לו כסף וזהב? תשובת העבד הייתה שעליו להודות לו ולשבח אותו. הנחתו של רב נחמן היא שהעבד הבין את הנמשל, והבין בכוחות עצמו שלילה זה הוא מיוחד, ועניינו הוא שבח והודאה לה' על שהוציא אותנו מעבודתנו. "פתח ואמר: 'עבדים היינו'". רב נחמן התחיל מיד בביאורו ובהרחבתו של הנמשל. כך פירש הרשב"ם (ד"ה פתח ואמר): "לאחר שאילת הבן התחיל לומר 'עבדים היינו', וגומר הגדה בשבח והודאה, כלומר כן עשה לנו הקב"ה (= כמו במשל), שהיינו עבדים והוציאנו משם".

"לאחר שאילת הבן" - לאחר שהבן, העבד, נשאל. אין כוונת הרשב"ם לומר שהבן עצמו שאל, שהרי אם כן היה צריך לכתוב: "לאחר שאילת הבן", ואילו כאן האדון הוא ששאל, לא הבן.

4 בחלק ניכר מהנוסחאות אין מופיעות המילים: "אמר לו פטרתן מלומר מה נשתנה". ראה: הרב מנחם מנדל כשר, "באור מעשה רב נחמן", הגדה שלמה, עמ' 33-35.

5 יושם לב שהפסוק "עבדים היינו" הוא התשובה בתורה לשאלה של הבן החכם: "כי ישאלך בנך מחר לאמר מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' אלהינו אתכם".

כל המקורות הללו על שינויים מתמיהים הם דוגמאות. כך כתב הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ז, ג) בפרק שבו עסק בעקרונות של ליל הסדר:

וצריך לעשות שינוי בלילה הזה כדי שיראו הבנים וישאלו ויאמרו: "מה שנתנה הלילה הזה מכל הלילות?", עד ששייב להם כך וכך היה. וכיצד משנה? מחלק להם קליות ואגוזים, ועוקרים השולחן מלפניהם קודם שיאכלו, וחוטפין מצה זה מיד זה, וכיוצא בדברים האלו.

הרמב"ם לא הזכיר את כל הדוגמאות לתמיהות שציינו לעיל, אך הוסיף: "וכיוצא בדברים האלו". בכך השאיר הרמב"ם פתח למצבים אחרים שיעוררו תמיהה, ושבעקבותיהם יהיו השומעים מעוניינים להקשיב לסיפור יציאת מצרים.

ב. בן שאינו יודע לשאול - את פתח לו תחילה

כאמור, יש לעשות שינויים רבים בלילה זה על מנת לעורר את הילדים שיתמהו ויעוררו אצלם את הרצון להקשיב למהות הלילה הזה. השינויים הללו ברובם אינם מהותיים באשר למצוות המרכזיות שבלילה זה, אבל הם יוצרים עניין. נציין שמלבד מה שמופיע במשנה (י, ד) על מזיגת הכוס השנייה, וכן מה שמופיע בתוספתא (י, ט) על חטיפת המצה, לא נזכרו במקורות ארץ ישראל - במשנה בתוספתא, במכילתא ובירושלמי - פעולות מגרות אחרות על מנת לעורר את התעניינותם של התינוקות, כפי שנמצא בבבלי: "היכרא לתינוקות".

מה על אב לעשות כשהבן לא שאל כלום גם לאחר שמזגו כוס שנייה, או גם לאחר שחטפו מצות או כל פעולה אחרת? התשובה במשנה עצמה (י, ד) ובהקשר של מזיגת הכוס השנייה: "ואם אין דעת בבן, אביו שואלו... ולפי דעתו של בן אביו מלמדו". בירושלמי (י, ד) נוסף עוד על האמור במשנה:

בן שאינו יודע לשאול את פתח לו תחילה. אמר ר' יוסה: מתניתא אמר' כן - אם אין דעת בבן אביו מלמדו.

בן שלא התעורר מכל השינויים הוא "בן שאינו יודע לשאול". הוא רואה התרחשויות מתמיהות סביבו, אך זה לא מעורר אותו לשאול דבר. דברי הירושלמי הללו על "בן שאינו יודע לשאול" הובאו לאחר שהירושלמי ציין שלושה בנים ששואלים שאלות כל אחד בדרכו שלו, על פי רמתו והתייחסותו. כך הברייתא בשלמותה בירושלמי שם:

תני ר' חייא כנגד ארבעה בנים דיברה תורה: בן חכם, בן רשע, בן טיפש, בן שאינו יודע לשאל.

בן חכם מהו אומר: "מה העדות והחקים והמשפטים אשר צוה ה' אלקינו אותנו" (דברים ו, כ)? אף אתה אמור לו: "בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים" (שמות יג, יד).

בן רשע מהו אומר: "מה העבודה הזאת לכם" (שם יב, כו) מה הטורח הזה שאתם מטריחין עלינו בכל שנה ושנה? מכיון שהוציא את עצמו מן הכלל, אף אתה אמור לו: "בעבור זה עשה ה' לי" (שם יג, ח). לי עשה, לאותו האיש לא עשה. אילו היה אותו האיש במצרים לא היה ראוי להיגאל משם לעולם. טיפש מהו אומר: "מה זאת" (שם יג, יד)? אף את למדו הילכות הפסח "שאיין מפטירין אחר הפסח אפיקימון" (משנה י, ח), שלא יהא עומד מחבורה זו ונכנס לחבורה אחרת.

בן שאינו יודע לשאל, את פתח לו תחילה. אמר ר' יוסה מתניתא אמר' כן אם אין דעת בבן אביו מלמדו.⁶

מהביטוי "את פתח לו תחילה" ניתן להבין שגם בפני הבנים האחרים יצביע האב אחר כך על השינויים המיוחדים שיש בלילה זה, אלא שלבן שאינו יודע לשאל, "את פתח לו תחילה". האב הוא הפותח בשאלות הענייניות.⁷ הבנים האחרים, שיודעים לשאל,

6 שאלות ארבעת הבנים מופיעות גם במדרש ההלכה (מכילתא דרבי ישמעאל בא - מס' דפסחא בא פרשה יח ד"ה והיה כ'), והנוסח שם שונה מהנוסח בירושלמי. זה הנוסח הנהוג לומר במסגרת ההגדה של פסח, אלא ששם אין התייחסות לשאלה מי שואל את מי את שאלות "מה נשתנה" כפי שהן במשנה שלפנינו. על נוסחאות שונות בשאלות ארבעת הבנים ראה: הרב מנחם מנדל כשר, הגדה שלמה, עמ' 120-123, ובפירוש ההגדה עמ' יט-כו; דניאל גולדשמיט, הגדה של פסח ותולדותיה, עמ' 22-29. על ההבדלים בין ארבעת הבנים בנוסח המכילתא והירושלמי על פי דברי השל"ה, ראה הרב דוד גבריאלי, "כנגד ארבעה בנים - תלמודה של ארץ ישראל", לכתך אחרי במדבר - לזכרו של אלקנה גובי ז"ל, גוש קטיף תשס"ג, עמ' 95-110. ראה עוד: הרב עוזי קלכהיים, "וכאן הבן שואל" - המענה לבנים בדרכי נעם של ארץ ישראל, ראשית - מדרשת עפרה, 12 (תשמ"א), עמ' 14-19.

7 הראי"ה קוק, עולת ראיה, ב, עמ' רסו-רסז, הסביר שנוסח שאלות "מה נשתנה" שבמשנה הוא לאב השואל את בנו שאינו יודע לשאל: "אך בעזה"י יתברך נראה לי לפרש, כי השאלות האלו מיוסדות על בן שאינו יודע לשאל, כי על החכם והשאר אין צריך לסדר שאלות, כי הם בעצמם ישאלו, ורק על שאינו יודע לשאל, שאתה תפתח לו נסדרו השאלות". הוא מסביר את ההיגיון בסדר השאלות ובתוכנן, ואיך כל שאלה בסדר המופיע בהגדה מעוררת עניין גדול יותר. שם עמ' רעב כתב שוב: "ומה נאה לאמר זה לשאינו יודע לשאל". דברים דומים כתב אחי הראי"ה קוק, הרב שאל חנה קוק, עיונים ומחקרים, חלק א, עמ' 149-151. עוד על פירוש הראי"ה קוק ראה: הרב יעקב פילבר, "כנגד ארבעה בנים", לאורו, עמ' קיג-קיט.

שואלים ראשונים על מהות הסדר, כשכל בן מציב את הדברים לפי תכונותיו ואופיו. הם אינם שואלים על פרטי המצוות וההנהגות של הסדר, אלא על הסדר בכללו - מה העדות והחוקים, מה העבודה הזאת, מה זאת. האב יצביע בפניהם אחר כך על הפרטים המסוימים שיש בלילה זה ועל השינויים המיוחדים. מכאן שאת שאלות "מה נשתנה" המנוסחות שואל עורך הסדר. יש לציין שבתלמוד הבבלי לא מופיעות שאלות ארבעת הבנים.

נראה שבן שידע לשאול שאלות, הוא בן שלמד מראש ועמד על השינויים בליל הסדר. כך ניתן להבין גם מהברייתא (קטז ע"א):

תנו רבנן: חכם בנו - שואלו, ואם אינו חכם - אשתו שואלתו. ואם לאו - הוא שואל לעצמו. ואפילו שני תלמידי חכמים שידועין בהלכות הפסח - שואלין זה לזה.

"חכם" שבברייתא - אין הכרח שהכוונה ל"בן החכם" שזכר בירושלמי. הכינויים האחרים - בן רשע ובן טיפש - מאפיינים את תוכן השאלות. כל בן ששואל שאלות בהקשר של פסח וליל הסדר, כבר מגלה סוג של חכמה.

ג. "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?" תוכן הקושיות ומשמעותן

מה תוכן הקושיות ששואל האב את הבן שאינו יודע לשאול? במשנה (קטז ע"א) נאמר:

ואם אין דעת בבן, אביו מלמדו: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?
 [א] שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה הלילה הזה כולו מצה.
 [ב] שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות הלילה הזה מרור.
 [ג] שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל הלילה הזה כולו צלי.
 [ד] שבכל הלילות אנו מטבילין פעם אחת הלילה הזה שתי פעמים.
 ולפי דעתו של בן אביו מלמדו.

במשנה קושיה אחת מרכזית ולה ארבעה סעיפי משנה. ארבעה שינויים ייחודיים יש בלילה זה, בשונה מהלילות האחרים בשנה, כולל לילות שבת וחג. אפשר לפרש את קושיות "מה נשתנה" בשני אופנים. מדוע נשתנה הלילה הזה מכל הלילות בפרטים הללו, ובכל אחד מסעיפי המשנה מפורטת דוגמה שעליה מקשים:

[א] שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה הלילה הזה כולו מצה.
 [ב] שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות הלילה הזה מרור.

כה. "וכאן הבן שואל" וקושיות "מה נשתנה"

וכך על זה הסדר. ההנגדה היא בין הלילה הזה לבין שאר הלילות: מדוע ניתן לאכול חמץ ומצה בכל הלילות ואילו בלילה אוכלים זה רק מצה; מדוע ניתן לאכול בכל הלילות שאר ירקות ובלילה זה חייבים לאכול מרור, וכך כל הקושיות במשנה. אפשרות נוספת: במה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, ובכל אחד מסעיפי המשנה יש שאלה ותשובה:

[א] שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה? הלילה הזה כולו מצה.

[ב] שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות? הלילה הזה מרור.⁸

לפי ההסבר השני מדובר בסדרה של שאלות: בכל הלילות אוכלים חמץ ומצה, ומה אוכלים בלילה זה? התשובה: רק מצה. בכל הלילות אוכלים ירקות ממינים שונים, ומה אוכלים בלילה זה? התשובה: צריך לאכול מרור.

נראה שההסבר הראשון הוא הנכון. "מה נשתנה" מוצג כארבע קושיות, ולא כשאלות. קושיה היא הנגדה. קושיה בגמרא היא סתירה בין תכנים, בין אמירות שונות של אותו תנא או אמורא וכד'. שאלה, לעומת זאת, היא בירור פתרונות הקשורים לעניין המדובר. "מה זאת", מה העבודה הזאת לכם ועוד.

היתרון בקושיות הוא שמוצבים בפני השומע נתונים ועליו לחשוב מדוע זה כך, לעומת שאלות ותשובות, שבהן מוצבים נתונים אך לא נדרש מהשומע לחשוב מדוע זה כך.

ד. תשובות לבן ששאל בעקבות השינויים והתמיהות

מה מוטל על האב לעשות לאחר יצירת ההתעניינות הראשונית אצל הבנים, כשהם שאלו "מה נשתנה" בעקבות השינויים שהם ראו? בעניין זה מצינו שלוש דעות בראשונים:

א. על האב להצביע על השינויים המהותיים שיש בלילה זה וכפי שהם

מנוסחים במשנת "מה נשתנה", ולאחר מכן יתחיל בסיפור יציאת מצרים.

ב. אין צורך שהאב יחזור וישאל את שאלות "מה נשתנה" המנוסחות, אלא

יפתח מיד בהגדה עצמה - "עבדים היינו".

8 נראה שכך משמעותה של המנגינה הידועה של "מה נשתנה" שהולחנה בשנת תרצ"ו ומושרת בבתיים רבים. יש להוסיף שהמהרי"ל (הלכות סדר ההגדה עמ' קה) כתב על אמירת "מה נשתנה": "דאומר אותו בניגון יפה לשבח לשם יתברך", אם כי אין אנו יודעים לאיזו מנגינה התכוון המהרי"ל.

ג. על האב ללמד את בנו אחר כך את שאלות "מה נשתנה" המנוסחות, כדי שהבן יחזור וישאל שוב את השאלות המנוסחות. נרחיב בהסבר דברי הראשונים בזה.

1. הבן תמה על המתרחש, האב ממקדו בשאלות "מה נשתנה" המנוסחות הסבר כזה נמצא כבר אצל הגאונים וכן אצל כמה ראשונים, ונתמקד בעיקר בשיטת הרמב"ם כמייצג דעה זו. הרמב"ם עסק בהלכות ליל הסדר בהלכות חמץ ומצה (פרקים ז-ח). בפרק ז כתב הרמב"ם את העקרונות המרכיבים את מבנה ליל הסדר, ובפרק ח כתב את סדר עשיית המצוות בליל הסדר בזמן הבית, וציין גם מה עושים בזמן הזה לאחר החורבן. באשר לשינויים בלילה זה כתב הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ז, ג) בפרק שבו כתב על העקרונות של ליל הסדר:

וצריך לעשות שינוי בלילה הזה כדי שיראו הבנים וישאלו ויאמרו: "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?", עד שישב להם כך וכך היה. וכיצד משנה? מחלק להם קליות ואגוזים, ועוקרים השולחן מלפניהם קודם שיאכלו, וחוטפין מצה זה מיד זה, וכיוצא בדברים האלו. אין לו בן אשתו שואלתו, אין לו אשה שואלין זה את זה "מה נשתנה הלילה הזה", ואפילו היו כולן חכמים. היה לבדו שואל לעצמו: "מה נשתנה הלילה הזה".

הרמב"ם כאן התכוון לשאלות "מה נשתנה" יזומות וספונטניות. הוא ציין כמה דוגמאות שהובאו בגמרא, כגון חלוקת קליות ואגוזים ועקירת השולחן, והוסיף עוד שאין חובה לעשות את אותן פעולות, אלא כל שינוי מעורר ומגרה הוא רצוי. הכול צריכים להביע את תמיהתם, כדי לעורר עניין אצל כולם באשר לייחודו של לילה זה. בפרק שאחריו (פרק ח), שבו עסק הרמב"ם בסדר הדברים בליל הסדר ושם הכוונה לשאלות "מה נשתנה" המנוסחות במשנה, הוא כתב (שם ח, ב):

מתחיל ומברך בורא פרי האדמה ולוקח ירק ומטבל אותו בחרוסת... ואחר כך עוקרין השולחן מלפני קורא ההגדה לבדו, ומוזגין הכוס השני וכאן הבן שואל.

ואומר הקורא:

מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?

שבכל הלילות אין אנו מטבילין אפילו פעם אחת והלילה הזה שתי פעמים?

כה. "וכאן הבן שואל" וקושיות "מה נשתנה"

שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה, והלילה הזה כולו מצה?
שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל והלילה הזה כולו צלי?
שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות והלילה הזה מרורים?
שבכל הלילות אנו אוכלין בין יושבין בין מסובין והלילה הזה כולנו מסובין?

"וכאן הבן שואל" - בנקודת הזמן הזאת, בעת מזיגת הכוס השנייה ולאחר עקירת השולחן, אז מביעים הבנים והמסובים כולם, כולל החכמים שבהם, את תמיהתם על השינויים וכפי שנזכר במשנה (קטז ע"א).

לאחר זאת כתב הרמב"ם: "ואומר הקורא: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות שבכל הלילות..." - נוסח "מה נשתנה" שבמשנה. הקורא, עורך הסדר, האב, הוא שאומר-מקשה את הנוסח של "מה נשתנה" שבמשנה. יושם לב שהרמב"ם מנה חמש קושיות. כאמור לעיל, הבנים לא אמורים לדעת את נושאי הקושיות של "מה נשתנה" שבמשנה, ועל כן תפקידו של האב הוא להצביע בתחילת הסדר על השינויים המהותיים והענייניים שיש במצוות לילה זה. לפי הרמב"ם מדובר בקושיות שמטרתן לחדד מדוע הלילה הזה שונה מכל הלילות. הנתונים ידועים - בכל הלילות חמץ ומצה והלילה הזה מצה. הרמב"ם הוסיף אות אחת בכל שאלות המשנה - וו החיבור: "והלילה הזה..."

גם בנוסח ההגדה של הרמב"ם שבסוף הלכות חמץ ומצה משמע שהקורא הוא ששואל:

נוסח ההגדה שנהגו בה ישראל בזמן הגלות כך הוא: מתחיל על כוס שני,
ואומר: בבהילו יצאנו ממצרים הא לחמא עניא דאכלו אבהתנא בארעא
דמצרים... מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, שבכל הלילות אין אנו
מטבילין אפילו פעם אחת והלילה הזה שתי פעמים, וכו"

בדרך זו ניתן להבין גם את דברי התוס' (קיד ע"ב ד"ה כדי) המסבירים את תגובת רבה: "פטרותן מלומר מה נשתנה", לתמיהת אביי על עקירת השולחן:

9 גם בדברי הרמב"ם יש הגורסים אחרת: "ואומר לקורא". רבינו מנוח מחק את המילים "ואומר הקורא". ראה: הר"ש פרנקל שם - שינויי נוסחאות. על הרמב"ם, ראה עוד: חתם סופר, הערות לשו"ע או"ח סימן תעג, ז; הרב עמרם בלום, שו"ת בית שערים סימן רכב. אחרונים נוספים הסבירו כדרכנו את שיטת הרמב"ם: הרב חיים מבריסק, הגדה של פסח מבית לוי, ירושלים תשמ"ג, עמ' פ; מו"ר הרב צבי יהודה קוק, "לבירור הלכות מאוצר הגאונים", לנתיבות ישראל, ב, עמ' קח. כך לפיו יש להסביר גם את גרסת המשנה על פי ראשונים רבים: "וכאן הבן שואל", בשונה מהגרסה: "וכן הבן שואל"; הרב יקותיאל כהן, הגדת הגאונים והרמב"ם, עמ' מד-מו.

כדי שיכיר התינוק וישאל - כלומר ומתוך כך יבא לישאל (= הבן) בשאר דברים. אבל במה ששאל (=הבן) למה אנו עוקרין השלחן, לא יפטר (=האבא) ממה נשתנה (=שבנוסח המשנה). וההיא דאביי לא פי' הגמ' אלא תחלת שאילתו.

"ומתוך כך יבא לישאל (= הבן) בשאר דברים". המילה לישאל היא בנפעל - לישאל. הבן יראה שינויים וישאל עליהם, ומתוך כך יבוא לישאל על ידי אביו את השאלות הקבועות. אין כוונת התוס' שהתינוק עצמו יבוא לשאול, מפני שהיה צריך לגרוס "יבוא לשאול" ולא "יבוא לישאל"¹⁰. כך נפרש את המשך דברי התוספות: "אבל במה ששאל למה אנו עוקרין השלחן, לא יפטר ממה נשתנה". כוונתם לומר, שבמה ששאל הבן למה עוקרים השולחן, לא יפטר האב מלשאול אותו את השאלות הקבועות והמנוסחות.

"וההיא דאביי לא פירשה הגמ' אלא תחילת שאילתו". מי שהמשיך לשאול היה רבה, שאמר את הנוסח הקבוע של השאלות. את דברי רבה: "פטרתי מלומר מה נשתנה" נפרש שבעקבות שאלת אביי היה רבה פטור לפתוח בכותרת המנוסחת "מה נשתנה" וכו', ושאל מיד את אביי את השאלות הקבועות. אפשרות אחרת להסביר היא ש"פטרתי מלומר מה נשתנה" הכוונה שאין צורך להתמיה בשינויים נוספים, אך על האב לשאול את שאלות "מה נשתנה" המנוסחות.¹¹ ההוראה שעורך הסדר אומר את קושיות "מה נשתנה" מופיעה בדברי גאונים וראשונים רבים.¹²

10 דבר דומה מצינו בגמרא סוכה מב ע"א: "היודע לישאל ברשות היחיד, ספקו טמא, ברשות הרבים ספקו טהור". רש"י (ד"ה והיודע לישאל): "שאם שואלים אותו נגעת בטומאה לא נזהר ובא ליגע בטהרות נוטל ידיו". הרב יעקב עמדין, בהגהותיו שם, כותב שיש לגרוס להשאל. אמנם הגרסה שהייתה לפניו הייתה: לשאל. מכל מקום, כשכתוב "לישאל", הכוונה לנפעל "לישאל".

11 כך הסביר זאת מו"ר הרב צבי יהודה קוק, לנתיבות ישראל, ב עמ' קז.

12 ראה: גאונים, גנזי שכטר ח"ב עמ' 159; תשובות הגאונים, שערי תשובה סימן רפז; סדר רב עמרם גאון, עמ' קיג; סידור רס"ג עמ' קלו; הגדה רב נטרונאי גאון, עמ' תקפו; מהרי"ץ גיאת, עמ' קב בשם רב נטרונאי; אצל תלמידי רש"י, במחזור ויטרי הלכות פסח, סימן נא, סט; רא"ש, פסחים הלכות פסח בקצרה, ובשו"ת הרא"ש כלל יד, ה; ספר המנהגות (ר' אשר מלוניל) דף כו עמ' א, ועוד. דניאל גולדשמיט, הגדה של פסח ותולדותיה, עמ' 10-11, מציין מקורות נוספים שמהם עולה שהאב שואל את שאלות "מה נשתנה"; הרב מנחם מנדל כשר, "מי אומר מה נשתנה", הגדה שלמה, עמ' רב-רד; הרב יששכר תמר, עלי תמר, פסחים, עמ' שו, מציין שלושה מנהגים בדבר בקהילות ישראל: א. מנהג ספרד ותימן שהבן אינו שואל את שאלות "מה נשתנה" המנוסחות אלא האב; ב. מנהג אשכנז שהבן הוא השואל והאב הוא המשיב; ג. מנהג בבל ובכורה ועוד מעדות המזרח שהבן הוא השואל והאב חוזר ושואל ומשיב; בירור הלכה, פסחים עמ' רסב.

2. הבן תמה על המתרחש, והאב קורא בהגדה ואיננו שואל שאלות "מה נשתנה" המנוסחות

לעיל הוזכר מנהג עקירת השולחן שנועד להתמיה את הבנים, וסופר על אביי שהגיב על כך: "אמר להו: עדיין לא קא אכלינן, אתו קא מעקרי תכא מיקמן? אמר ליה רבה: פטרתן מלומר מה נשתנה" (קטו ע"ב). על פי הרשב"ם, במקרים כאלה שהבן מתעורר לשאול שאלות על המתרחש, גם אם אינן שאלות מהותיות, אין האב צריך לשאול את שאלות "מה נשתנה" המנוסחות, אלא פותח ישירות בתשובות – בהגדה. בן כזה נחשב לבן חכם, ושאלה מסוג זה מלמדת שהוא קלט שלילה זה חריג, אחר, ולכן ניתן לגשת ישירות לעניין בלי להתמקד בשלב זה בשינויים המהותיים והייחודיים שיש בלילה זה. כך כתב הרשב"ם (ד"ה פטרתן):

פטרתן מלומר מה נשתנה – דתניא לקמן (קטז ע"א), חכם בנו, שואלו. ואם לאו, שואל הוא לעצמו. וכיון ששאלו לנו (=הבן) מה נשתנה (=שעוקרים את השולחן), אין אנו (=האב) צריכין לומר מה נשתנה (=שבנוסח המשנה), אלא להשיב על דבריו, לפי שנשתעברו במצרים אנו עושין כל הדברים הללו.¹³

בהמשך ההגדה יענו תשובות ישירות גם לחלק מקושיות "מה נשתנה": מצה על שום מה, מרור על שום מה, פסח על שום מה. הריטב"א (הלכות סדר ההגדה, עמ' יא) כתב:

וחייב אדם לספר בלילה זה לנשים ולתינוקות ולכל בני החבורה בענין יציאת מצרים. ואם אינו יודע, אומר מה נשתנה וסדר ההגדה. ושמעתי כי הראב"ד ז"ל היה נוהג לדרוש פסוק אחד מענין יציאת מצרים, קדם שיפתח מה נשתנה.

מדבריו עולה שכל ההגדה המנוסחת, ולא רק שאלות "מה נשתנה", נאמרת רק כשהאב אינו יודע לספר בצורה ספונטנית את סיפור יציאת מצרים. הראב"ד סיפר גם מעצמו לפני שהיה קורא מההגדה המנוסחת, כולל את שאלת "מה נשתנה". יתכן

13 כך הבינו את דברי הרשב"ם: דברי צבי על שו"ע או"ח סימן תעג, ד"ה שם ס"ק כו. אמנם הרב עובדיה יוסף ("אם שאלת תינוק פוטרת מ'מה נשתנה'", חזון עובדיה, סימן כב, עמ' של-שלו) כתב שלדעת הרשב"ם צריך האב לחזור ולשאול את שאלות "מה נשתנה" שבמשנה, אך לא נראה כך מדברי הרשב"ם וכפי שהסברנו. כרשב"ם כתבו גם: הרי"ד, הגדה של פסח תורת חיים, עמ' כד-כו; הרוקח בהל' פסח סימן רפג; תניא רבתי סימן מז; שבלי הלקט סדר פסח סימן ריח בשם הרי"ד (הגדה של פסח תורת חיים שם); ריא"ז בפסקים ג, ט, ועוד.

שבכך הם רצו לנהוג כפי שהיו נוהגים בזמן הבית לפני שנתנסחה ההגדה כפי שהיא מוכרת לנו היום.
מכל מקום, כדרכו של הרשב"ם וכהבנתו של המהרי"ל פסק גם בשולחן ערוך (או"ח סימן תעג, ז):

מוזגין לו מיד כוס שני, כדי שישאלו התינוקות למה שותים כוס שני קודם סעודה. ואם אין חכמה בבן, אביו מלמדו. אם אין לו בן, אשתו שואלתו; ואם לאו, הוא שואל את עצמו. ואפילו תלמידי חכמים שואלים זה לזה: מה נשתנה וכו' (וכשהבן או האשה שואלת, אין צריך לומר: מה נשתנה, אלא מתחיל עבדים) (מהרי"ל).

אכן המהרי"ל (הלכות ההגדה דף טו ע"א) סיפר על חמיו שנשאל על ידי בתו 'למה הגבהת את הקערה', והתחיל "עבדים היינו" ולא אמר "מה נשתנה". וכך פסק הרמ"א.
3. הבן תמה על המתרחש, והאב מלמד את הבן את שאלות "מה נשתנה" המנוסחות יש ראשונים הסוברים שהבן הוא ששואל גם את קושיות "מה נשתנה" שבמשנה על פי הכוונתו של האב. במשנה (קיד ע"א) נאמר:

הביאו לפניו מטבל בחזרת עד שמגיע לפרפרת הפת. הביאו לפניו מצה וחזרת וחרוסת ושני תבשילין... ובמקדש היו מביאים לפניו גופו של פסח.

מדוע נאמר פעמיים במשנה והביאו – "והביאו לפניו" (=ירקות), "הביאו לפניו מצה"? השיבו על כך התוס' (קיד ע"א ד"ה הביאו):

הביאו לפניו מצה – לפי שעקרו השלחן לפני מי שאומר הגדה ועושה הסדר, קתני הביאו לפניו מצה. ועקירת שלחן היא כדי שישאל הבן, ואביו עונה לו עדיין יביאו שלחן לעשות טיבול שני. והבן ישאל למה אנו מטבילין שתי פעמים? ומיד כשעוקרין מחזירין לפניו והמצה והמרור עליו שהרי צריך לומר בהגדה מצה זו מרור זה וכדאמר (לעיל לו. ולקמן דף קטו): לחם עוני שעונין עליו דברים הרבה.

לפי התוס', עורך הסדר הוא המספר-מעדכן את הבן שיש עוד טיבול שני, ועל כך הבן שואל: מדוע מטבלים בלילה זה פעמיים? ייתכן עוד שהחזרה המיידית של המצה והמרור לשולחן הסדר, ובזמן המקדש גופו של פסח, מעוררת גם את השאלות

כה. "וכאן הבן שואל" וקושיות "מה נשתנה"

האחרות: מדוע מצה דווקא ולא חמץ ומצה כמו כל לילה? מדוע דווקא מרור ולא שאר ירקות? מדוע בשר צלי ולא נא ומבושל?¹⁴
בדרך זו ניתן להבין גם את התוס' (קטז ע"ב ד"ה כדי) המסבירים את תגובת רבה: "פטרן מלומר מה נשתנה", לתמיהת אביי על עקירת השולחן:

כדי שיכיר התינוק וישאל - כלומר ומתוך כך יבא לישאל (= הבן), בשאר דברים. אבל במה ששאל (= הבן) למה אנו עוקרין השולחן, לא יפטר (= הבן) מממה נשתנה (= שבנוסח המשנה).¹⁵

כך כתב גם המאירי (קטז ע"א):

ואע"פ שתחילת השאלה בעקירת השולחן, הוא מוסיף בשאלות לו שבכל הלילות אנו אוכלים חמץ וכו'.

פרשנות זו למהלך הסדר, מסבירה איך בכל זאת ידע הבן לשאול את קושיות "מה נשתנה" האחרות. יש מהאחרונים הסוברים שדברי המשנה: "אם אין דעת בכן אביו מלמדו לשאול מה נשתנה" - כוונתם שהאב ילמד את הבן את שאלות "מה נשתנה" המנוסחות, והבן יחזור עליהן בפני אביו.¹⁶

14 בשולחן ערוך (או"ח סימן תעב, א) פסק: "יהיה שלחנו ערוך מבעוד יום, כדי לאכול מיד כשתחשך; ואף אם הוא בבית המדרש, יקום מפני שמצוה למהר ולאכול בשביל התינוקות שלא ישנו, אבל לא יאמר קידוש עד שתחשך". במשנה ברורה (שם ס"ק ג) כתב שהכוונה היא שאין להאריך הרכה בהגדה אלא לספר ולאפשר לתינוקות לשאול ולהספיק גם לקיים את מצוות האכילה. בשער הציון (שם ס"ק ב) כתב עוד: "ואפשר עוד לומר בכונת המחבר, דשפיר יש למהר ולהגיע לידי מוציא מצה, כדי שישאלו התינוקות למה אוכלין מצה וכשהן מסובין דוקא, ולמה אוכלין מרור, וענין הטיבול בחרוסת". לפיו את שאלות "מה נשתנה" יש לשאול בעת שאוכלים מצה בהסבה, מרור, וטובלים בחרוסת. זאת אכן בהנחה שהבן הוא השואל. אך הוא הקשה על כך: "ואף על גב דבסדר ההגדה תקנו מה נשתנה בתחלת ההגדה, אין בכך כלום, דעיקר השאלה והתמיה של התינוק הוא בשעה שרואה המעשה בעיניו, וצריך עיון". אכן אין זה המנהג ושאלות "מה נשתנה" נשאלות לאחר מזיגת הכוס השנייה ולא בסוף המגיד. גם המשנה ברורה עצמו (שם ס"ק ג) כתב את ההלכות בהנחה ששואלים "מה נשתנה" כמקובל בתחילת הסדר, כשכתב על כך שיש לעשות שינויים כדי לעורר הקטנים לשאול: "וצריך לעוררם שלא יישנו עד אחר עבדים היינו וכו' שידעו ענין יציאת מצרים דעיקר המצוה הוא התשובה על שאלת בנו וכמו שנאמר והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה וגו' (ולא כמו שעושיין איזה המון שאחר אמירת מה נשתנה מניחים לילדים לילך ולישן ואינם יודעים שום תשובה על שאלתם)".

15 לעיל בסעיף 1 הסברנו אחרת את כוונת התוספות.

16 כך כתב בשו"ע בעל התניא או"ח סימן תעג, מ; הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן או"ח סימן תעג, כא; הרב עובדיה יוסף, "אם שאלת תינוק פוטר מ'מה נשתנה'", חזון עובדיה, סימן כב, עמ' של-שלו. מסקנתו היא שאם שאל על עקירת השולחן ומזיגת כוס שנייה, צריך הקורא

ה. מצוות "והגדת לבנך" כשהילדים מוכנים ויודעים, והם השואלים את קושיות "מה נשתנה"

ייתכן שפרשנויות אלו הן הבסיס למנהגנו היום שהילדים הם השואלים את קושיות "מה נשתנה", ויש שנהגו שאחר כך עורך הסדר וכן כל המסובים שוב חוזרים ושואלים אותן ולא רק עורך הסדר. הילדים משננים ולומדים את נוסח "מה נשתנה" לפני החג, הם גם לומדים בדרך כלל בבית הספר את הלכות החג ועל ההגדה, ואף מוסיפים הסברים ודרשות הקשורים למצוות סיפור יציאת מצרים. חלקם גם יודעים להשיב מדוע טובלים טיבול ראשון - כדי שהילדים ישאלו, ומדוע מחלקים פרסים וממתקים עוד לפני שאוכלים, גם כן מאותה סיבה.

מו"ר הרב צבי יהודה קוק (טוב רואי - פסחים, עמ' 354-355) נשאל על הקושיה ב"מה נשתנה" שמטבילים שתי פעמים "ועדיין לא ראו טיבול שני? ואמרת שהשואל כבר למד ויודע הלכות הפסח וסדר הלילה הזה והוא שואל את טעמים של הדברים", או ששאלות אלו שואל עורך הסדר וכדברי הגאונים והרמב"ם.

פעם נוספת עסק מו"ר הרב צבי יהודה קוק בעניין בהרחבה רבה (לנתיבות ישראל ב עמ' קז-קח; טוב רואי שם עמ' 352-354). הוא ציין לדברי הרמ"א (שו"ע או"ח סי' תעג, ז) שכתב בשם המהרי"ל: "וכשהבן או האשה שואלת, אין צריך לומר: מה נשתנה, אלא מתחיל עבדים". הגר"א שם ציין שמקור דברי המהרי"ל בדברי רבה לאביי ובדברי רב נחמן לדרו עבדו "פטרותן מלומר מה נשתנה". מדברי המהרי"ל הסיק:

שעצם ההגדה מתחלת מן 'עבדים היינו', וסדר שאלות 'מה נשתנה' אינו אלא הכנה לה ולא מכלל חיובה בעצמו, ולכן נפטר הוא ע"י שאלות הבן והאשה והעבד, ואחריהן מתחיל גופה של ההגדה. אבל ברי"ף וברא"ש כמו ברמב"ם לא נזכרו דברים אלו של רבה ורב נחמן, לפטור מאמירת מה נשתנה ע"י הבן האשה והעבד. ומזה מכואר שסדר שאלות 'מה נשתנה' שייך הוא מתיקון חכמים או מפירוש דברי סופרים לעיקר מצוות ההגדה, בהתבוננות עיקרי המצווה הנוהגים אז - מצה, ומרור ופסח וישיבת חירות... ולפי זה צריך לומר שמה שאמרו רבה ורב נחמן 'פטרותן מלומר מה נשתנה' הוא לא על שאלות עיקרי השינויים האלה של

לשאל "מה נשתנה", ורק אם שאל את כל שאלות "מה נשתנה" המנוסחות בהגדה, אין צריך הקורא לחזור ולומר "מה נשתנה" אלא יכול להתחיל מיד "עבדים היינו". ראה עוד: הרב יצחק מירסקי, הגיוני הלכה, חלק א עמ' 37-47.

כה. "וכאן הבן שואל" וקושיות "מה נשתנה"

מצוות הלילה הזה, אלא על הרחבת המצווה להתעוררות התבוננות של הבנים ע"י שינויי מנהגים נוספים של עקירת השולחן וכן חילוק קליות ואגוזים וחיטפת מצה.

עוד כתב שם הרב צבי יהודה קוק שבדרך זו יש להסביר את ההבדל בין שתי הגרסאות שהביא הרשב"ם בהקשר של מזיגת כוס שנייה (קטז ע"א): "וכאן הבן שואל" - מתאים לדעת הרי"ף, הרא"ש, הרמב"ם ועוד, שזה ציון המקום שהבן ישאל מתוך מראה עיניו בהוספת הכוס לסעודה ושינויים נוספים. לפי הגרסה השניה שהובאה ברשב"ם "וכן הבן שואל", ש"רין הוא שיהיה שואל", נראה שהכוונה היא שהבן הוא ששואל את קושיות "מה נשתנה", כדברי המהרי"ל והגר"א.¹⁷ על פי דברינו לעיל אין הכרח להסביר ש"וכן הבן שואל" את הקושיות שבהגדה, אלא שמתאים שלאחר מזיגת הכוס השנייה ישאל בן ערני וסקרן על פשר מזיגתה. נראה שאין זה משנה מי שואל את השאלות הללו, העיקר הוא שמשוחחים סביב התשובות לשאלות הללו. כך יש להסביר את האמור בתוספתא (י, יא):

חייב אדם לעסוק בהלכות הפסח כל הלילה, אפילו בינו לבין בנו, אפילו בינו לבין עצמו, אפילו בינו לבין תלמידו.

בתוספתא לא כתוב שהבנים שואלים או שהאב שואל, וכן הרב והתלמיד. התיאור הוא שיחה משותף, בין האב לילדים ובין הרב לתלמידים, ואף שיחה של אדם עם עצמו. אין הכרח להסביר שמדובר במצב שאדם נמצא לבדו בלילה הסדר. גם בעת שיושבים עם אחרים, צריך כל אחד להתבונן ולברר לעצמו את סיפור יציאת מצרים. כך גם במדרש ההלכה (מכילתא דרבי ישמעאל, פרשת בא - מסכתא דפסחא פרשה יח):

ר' אליעזר אומר: מנין אתה אומר שאם היתה חבורה של חכמים או של תלמידים שצריכים לעסוק בהלכות פסח...

כל השאלות האחרות על עקירת השולחן, חיטפת המצה, חלוקת קליות ואגוזים וכד', אינן שאלות מהותיות, אלא נועדו להסב את תשומת הלב שהלילה יש סדר מיוחד. אשר על כן כתב המהרי"ל שאם הבן או האשה - ואפשר להוסיף מישהו אחר מהמסובים - שאל "מה נשתנה" כי הוא למד והתכוון, זה בסדר גמור, ואפשר להמשיך הלאה את ההגדה. הראשונים האחרים שכתבו שעל הקורא לומר "מה

17 כך הסביר את ההבדל בין הפירושים גם הרב מנשה הקטן, שו"ת משנה הלכות, ח, סימן ריב.

נשתנה" כתבו על מצב שבו לא היה מי שהקשה את הקושיות הללו, וכפי שכנראה היה בעבר נפוץ יותר. אילו ידעו הכול את מהות הלילה הזה, לא היה צורך בכל השינויים מעוררי התמיהה. כאמור, כיום ילדים רבים מגיעים לליל הסדר כשהם מוכנים ויודעים פרטים רבים על הלילה ומצוותיו, והם עצמם מוסיפים ושותפים בשיח סביב ההגדה. מצוות "והגדת לבנך" מתקיימת טוב יותר כשעורך הסדר וכן כל הבוגרים האחרים שמסובים בסדר, משוחחים ועוסקים יחד עם הצעירים והילדים בסיפור יציאת מצרים.